

مقدمه

بدون شک داشتن محیطی سالم برای زندگی یکی از نعمتهای الهی و . در است مردم، سطح نظر همه گذشت نه چندان دور، به سبب آنکه مسئله آلودگی هوا بهصورت جدی مطرح نبود و آدمیان به وفور از نعمت داشتن محیطی پاک برخوردار بودند و طبیعت مورد تهاجم بیرحمانه داعیهداران رشد و ترقی واقع نشده بود خطر آلودگی محیط زیست توجه زیادی را نکرده بود. جلب خود به

در انسان بدو خلقت خویش، با تمام وجود، از طبیعت هراس داشت؛ خطر جانوران درنده، خطر آب و هوای نامساعد و خطر محیط زیست وحشی. اما همین طبیعت همچون ضروریات زندگی او و از جمله (یوانیچ) غذای گیاهی یا را به وی ارزانی داشت. ه است انسان ماهر سپس به یاری اندیشه و به کمک ابزار، خود را برای رویارویی با خطرهای آماده کرد و به مهار عوامل طبیعی و رام نمودن آنها کوشی از بهره سرانجام، و آنها در جهت منافع خود پرداخت. انسانها با اتحاد و بذل کوششهای مشترک توانستند جنگلها را بهصورت زمین های آباد و قابل کشت و زرع درآورد، مسیر جریان آب رودخانه و ندها را تغییر ده به ساختن بناها و آثار بزرگ و عظیم مانند اهرام

مصر، اقدام کنند. با این حال، تمامی این اقدامات به همان اندازه که جمعیت بشری تابع نوسان فراز و ها و هابینش ی برخاسته از رویدادها، جنگها، بیماریهای مسری و یا بلاهای عظیم طبیعی است، محدود دبو اقتصاد نوین بر اثر جنون آزمندی برگرفته از اندیش درصدد کشف، رشد مداوم برداری بهره فنون همراه با تخریب هرچه بیشتر از منابع طبیعی برآمده و انسان اقتصادی در این عرصه که استبر این باور، میتواند از ذخایر و منابعی که طبیعت به وی ارزانی داشته، جاودانه استفاده کند. و گسترش بحران ظهور، تدریجی های زیستمحیطی که دامنه علاوه بر انسان، اش گیاهان را وانات و یح نیز در بر گرفته است. همانند از بین رفتن جنگلها، آلودگی آبهای سطحی و زیرزمینی و به تبع آن مرگ، قو میر فرازند حیوانات آبی، تخریب لای ازن و باران ه - های اسیدی سبب شده جوامع انسانی به این مسئله توجه بیشتری معطوف نمایند پیمان بین 230 بیش از، در حال حاضر. المللی زیستمحیطی وجود دارد بیشتر. هالین پیمان طی سی سال گذشته منعقد شدهاند، اما درست اجرا نشدن این پیمانها و سهل انگاری مجریان ها تأثیر این پیماناست سبب شده قابل

توجهی نداشته باشند دیرباز و دادگر، (41ص 1380، - 52) بیا مبان گوناگون یاخلاق یهان، نظامی در کنار ا متفاوت، به اظهار نظر دربار اند. پرداخته محیط زیست بیرخ با اصالت دادن به انسان، زم بیشتر انسان بر محیط سلط ب یهانهی ط را فراهم کرده و در مقابل، عده با یا یت دادن به طبیاهم عت، تصرفات تخر یاند. گاه کرده یط را نهی انسان در مح یبی هم حتی حکم به حرمت هر گونه استفاده از گونه (. 46 - 42ص 1382، پرمن،) اندهداد یوانیو ح یاهیگ یها

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی ۸۰، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ۱۶۵، ۱۵۱، ۱۳۹۲

محیط زیست و نظام اخلاق آن در اسلام ی

فرد یفراهان یحمدعل / ir.ac.ues@farahanifard فرد یفراهان دیسع دانشیار دانشگاه علوم اقتصادی / پذیرش: 18/1/1393 com.gmail@farahani.mali سطح سه حوزه و پژوهشگر اقتصاد اسلامی 18/8/1392: دریافت

دهیچک

شتاب گرفتن رشد اقتصادی کشور، ها در عصر حاضر موجب ظهور و گسترش تدر بحران یجی های زیست محیطی در جهان شده است. این مقاله ضمن تحلیل اخلاقی این مشکل، از منظر دینی به بررسی دو دیدگاه متناقض می برخی بحران دپرداز یحاضر را ناش از فاصله گرفتن از تعال. دانند یم یاخلاق و ینید تیترب یهانهیزم شیراه حل را در افزا، ان دانستهیاد می

یاعده دیگر با اتخاذ رویکردی چون تقبیح دلهمهای دینی، آموزه غیردینی بستگی به دنیا و در مقابل، بدون ق تجویز استفاد حد از منابع طبیعی را ثر در شکلو عوامل ماز جمله و درون دینی و ینبیا نگاه برون د، نوشتار

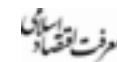
اقتصادی نو مکتب سریع رشد از ناشی منفی آثار و یافت بیشتری گسترش زیست، محیط
اقتصاددانان .کرد گوشزد را
طبیعت آینده درباره

نیشمارند. امیگیری بحران بر

بدر جهت ترب یفراوان ی ت انسان وارد شده تنها نه ء آن، یاست که در سا دست خود را به تخر گران را نیز ید، بلکه خود و دیالایست نمیط زیب محی کند. یب میسطح آن ترغ یبه ارتقا

ات موضوعینه و ادبیشیپ

ادبیات ئیشین زمینه در اقتصاد محیط زیست در قرن نوزدهم همچون متفگرانی از توان می ، مالتوس (، 1798) (ریکاردو و) 1817) (مارکس . برد نام) 1867) (مالتوس رشد اقتصاد، توسعه با که بود این نگران

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی هشتم، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ، ۱۵۶

شود. هریمربوط م یا اجتماعی چند ممکن است انسان ر موجودات و یت حقوق سا ید مند رعا ها علاقه

ن ید ابراساس ندارند. یتیا مسئولیچ حقوق یر از انسان هیر موجودات غیسا بیاشند، ول یاتیح یهاگونه تفکر انسان ست تصمیمیط زیمحور، درباره مح گیری و حقوق آن تا جا شود که منافع می محترم شمرده یی

ن گردد. یانسان تأم

بیگرامکنتب انسان ، خود شامل دو مکتب یم» خواهیآزاد»و « گرا دهیفا» شود. اگرچه هر دو مکتب حق یبه انسان م ات را منحصریح یر مسائل و نتاینداند، اما در تقس ج آن اختلاف دارند. طرف « (دهیصالت فا» داران مکتب ومیه و بنتام ی) نتاج حاصل از افعال انسان را فقط بر این اساس که تا چه حد در کام یابی جامعه نقش داشته ، ین مکتب اخلاقیهای آموزهبراساس دانند یم یابیاند قابل ارز

یک تابع رفاه اجتماعی معرفی میشود و معیار فعالیتهای اقتصادی و زیست محیطی قرار میگیرد. از این تابع اجتماعی، در تحلیلهای بین نسلی استفاده شده است. بنابراین، توجه به مح دست و حفظ یط زی ن کننده یکه تأم یتتا جا یاهیو گ یوانیج یهاگونه یامنافع جامعه باشد که انسان در آن زندگ کند در یم ی صدد حفظ آن بر 50 ص 1382، پرم، (دیآیم – .) 66 در مقابل، مکتب « خواهآزادی» حقوق انسانی را ذاتاً متعلق به تک افراد میداند و معتقد است: حقوق اجتماعی» همچون مفاهیمی بی» حق گروهی»و « حق جمعی»و « معناست. یکی از فلاسفه معاصر « آزادی خواه» مکتب رابرت نوزیک (است. 1974) کار نوزیک

صفرگرایان مشهور شدند در . تحقیق شد سفارش و گرفت قرار تشویق مورد آینده و حال زمان در بقا حفظ به مربوط هایدوم، پژوهش

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ۱۵۳

یکی از ابعاد مهم توجه به این مسئله، نگاه از منظر د نگاه ید نه، دو د ین زمی است. در ا ینی متناقض وجود دارد: از یک سو، عده یا بحران حاضر را ناش ی از فاصله گرفتن از تعال ید م ادی ان دانسته، راه حل را در افزا ش ی یاگر، عدهیدانند. از سوی دیم یو اخلاق ینیت دیترب یهانهمیزم با نگاه غیردینی و با اتخاذ موضع متضاد، ی مشکل را در آموزه ا آنه وجو کرده، جست ینید یها را در این بحران مؤثر دانسته .) 301 ص 1382 هات، (اند هستی، جهان به طبیعی ماورای رویکرد و مذهبی اعتقادات ییا نف محوری، انسان بر مبتنی نظام اخلاقی در گیر چشم یها پیشرفت و تحولات با انسان داده است. قرار انسان مطلق حاکمیت عت را تحتیطب نظام و بیندنی اجتماعی و فردی امور در او دخالت و خدا مشیت و اراده حضور به نیازی طبیعی، علوم داند می او زندگی طراح و بشری امور غایت و ارزش منشأ تنها را طبیعی در مقابل، . نظام اخلاق ی ز به علت آنکه میگرا نعتیطب یخواسته مشکل را از همان زاویه حل کند، راه به جایی نبرده و دچار افارط ط شده است. یو تفر به توجه بر مبتنی بنیادهای انهدام گراو طبیعت محور انسان اخلاقی مکاتب اساسی مشکلات از یکی هستی، خالق و خود خدای با خویش پیوند و رابطه قطع با انسان حقیقت، در. خداست با انسان رابطه . است کرده مواجه مشکل با نیز را وجود عالم وکل مخلوقات سایر با خود هماهنگ روابط . است برخوردار زیست محیط و حفظ بحران کاهش برای بالایی ظرفیت اسلام، از یاما نظام اخلاق معنا ؛ بدینباشد، میدارد اختیار در آنچه به نسبت انسان نگرش در ن نظام تغییریا یاساس هدف او باید به که و زیست طبیعی و منابع و امکانات است دارامانت برسده عمیق ادراک و فهم این براساس را، که محیطی دهد می اجازه اشحقیقی مالک کند که استفاده تواندمی جایی در فقط شده، را داده قرار او اختیار در مصالحی . بگیرد نظر در نیز باید را محیطی زیست منابع از استفاده و غیرانسانی اجتماعی، انسانی فردی، ابعاد همه و . گردد آن تخریب به منجر که باشد داشته طبیعت به نسبت رفتارهایی ندارد حق روی، اوبدین یدر ا ن نظام، علاوه بر اهتمام به تصحیح اعتقادات انسان و تقویت ای مان او، به گونه ا طور به که ی یو خودکار ا یعیطب ن مهم را انجام دهد، رهنمودهای اخلاق

از فناوری استفاده و تجدید قابل .)1372شوماخر، (کرد ارائه را های واسطه

در حوزه اخلاق مح یز آثار فراوانیست نیط زی نگاشته شده است؛ از جمله بنسون (و

1382) صانع پور 1382) مانند بیرخ .اندرا مطرح کرده یطیمحستیز ی) مکاتب اخلاق

هات از ی) به برخ 1382) نه پرداخته و ین زمیها در اچالش نصر آنها)1379(را پاسخ

گفته است. د توان به آثار ینه، م ین زمیا ر

شوماخر (، 1372) بیر (، 1380) ترنر و رسیپ (، 1374) پرمن (، و

1382) سن اشاره کرد. در نیز) 1377) حوزه مباحث اسلام توان به کتاب یز میست نیط

زیمح ی ست یط زیاسلام و مح آ یامل یالله جواد یت (، 1386) یط زیمح ست؛ مشکلات و

(راه برون یها رفت از منظر اسلام، اثر فرد یفراهان ن ی) و همچن1385

آثار رمضان اختر (، 1381) محقق داماد (، 1386) فضلان (و 1387) نیسعدالد

(تا) اشاره کرد. ی)ب همانگونه که گذشت، و یا یژگی ن مقاله آن است که مباحث

اخلاق ی اسلام را در حوزه مح ست یط زی ینظام اخلاق در قالب و به صورت

نظاممند مطرح کرده است

یطیست محیمکاتب ز یاخلاق یمبان

نسبت به چگونگ یمتفاوت یهانگرش ،دور هچندین یط که گذشت، گونههمان ی برخورد با

مسائل مح طی از طرف یاگسترده یهافیو طایجاد شده

ستیز طرفدار یافراط یهاست و گروهیط زیمح یداران

افراط

هین دیا ،اند. بدون شکشتندوجود یرشد اقتصاد دگا ها متأثر از افکار فلسف یاعتقاد و ی نسبت

به جهان و دگاهین دیمطالعه آن است. قدربار یاخلاق یکردهایرو ها نشان دهنده آن است که

نگاه به ید یتر یها ست بریط زیمح یفلسف یهاشهیگرفته از اند است که با صرف نظر از

آموزه کاملاً بیو در فضا ینید یها

یا ینیردیغ جاد شده است، در حالی که اد معتدل دارند. یدگاهین باره، دیدر ا یان الهی

ین حال متمایمهم و در ع یدو نظام اخلاق ز، در ارتباط با نگرش نسبت به مح یط زی ست

وجود دارد: «.عتیاصالت طب» یاخلاق و فلسفه» اصالت

انسان» یفلسفه اخلاق

متأثر از افکار آدام اسمیت و جان لاک است. نکته اصلی در بحث نوزیک، آزادی عمل

است. طبق نظر او، توزیع زمانی عادلانه است که نتایج حاصل از آن کاملاً حاکی از

انتخابهای آزادانه باشد، نه چیز دیگر. نت یجه تفکر مکتب « خواه یآزاد» یاهم ت داشتن

منافع فرد است و به لحاظ ا ییه آنکه افراد غالباً ندۀ دور خود توجه ندارند، به آنکه ویژه

یست نیط زیمح ز آثار خود را در فاصله زم یکه دورتر از یان ک نسل است نشان م بیرا

(یاز هی دهد، انگی حفظ آن وجود ندارد .)همان

نظام اخلاقی مبتنی بر انسان محوری لاک و هیوم، که در قرن شانزدهم و هفدهم شکل گرفت،

اعتقادات مذهبی و رویکرد ماورای طبیعی به عالم و جهان هستی را تحت تأثیر قرارداد. در

این یگرایانه، طبانسانفضای عت تحت حاکمیت مطلق انسان قرار می که گیرد؛ چنان

هابز توماس به دلیل تأثیرپذیری از تحولات و پیشرفتهای چشمگیر در علوم طبیعی، نیازی به

حضور اراده و مشیت خدا و دخالت او در امور فردی و اجتماعی نمیبیند و نظام طبیعی را

تنها منشأ ارزش و غایت امور بشری و طراح زندگی او می .)همان(داند

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ❖ ۱۵۵

ص1380(بارو، شود ادغام محیطنزیست مدیریت با توسعه کلیدی عوامل که - ؛ 114 240،

- 230 و 115

دیرباز و

دادگر،)14 -

،5 ص

1374؛ ترنز،

1380

شوماخر نیز در کتاب **کوچک زیبا** است، هشدار داد که رشد سازمان غول های پیکر در غرب

موجب افزایش

تخصص منابع

رعایت همچون

کارهایبراه رابطه،

این در و است شده

اقتصادی کفایتبی و

خواندمآنها خالق پرستش به را هانسان.

ادامهدر پس از بررسی مبانی نظام اخلاقی محیط زیست در اسلام اسلام یکارهاراه به ،
بیان اهداف و
پردازیم.میاهداف این تحقق بیرا

نظام یمبان

نظام اخلاقی محیط زیست در اسلام بهطور عمده بر مبنای دیدگاههای پایه ای اسلام به
انسان و طبیعت
استوار است.

گاه انسان: یک. جای در مکتب اسلام، انسان نه موجود یاست دارا ی ارزش مطلق
که همه چ او یز فدای شود و در خدمت او باشد و یارزش و بیب
ینه موجود مقدار که به او ب براساس روا باشد. یاحترام ی
یاسلام، م یهآموزه توان صفات ذیل را برا انسان برشمرد: ی

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ♦ ۱۵۷

یب. رو کرد فلسفه اخلاق گراعتیطب ی

با گذشت زمان و تحول در اندیشه و مبانی فلسفی - اخلاقی جوامع گوناگون، نوع نگرش و
رفتار با محیط زیست نیز
دگرگون شده است.

یاز و یگرا، امتعتی، در نظام طبییگرابر عکس انسان ا تقدم جوهر و شخص ر یانسان بر سا یت
وجودی
موجودات رد شده، اخلاق فقط با ملاحظه برخ قابل یاتیر حیو غ یاتیشامل اجزای ح یعیطب یهانظام
ی

ف است. یتعر آلدو لئوپولد ید که میگویم ین باره، مطلبیدر ا توان آن را

موضع بسد داران از

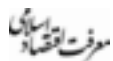
طرف یاری ز

دانست:یست نیط زیمح

یزیفقط چ حق است که گرا ن یر ایداشته باشد. در غ یات اجتماعی یداری، کمال و پاییبایش به
زی

یالف. رو کرد فلسفه اخلاق گراانسان ی

در فلسفه انسانگرا، حقوق و تکالیف فقط به جوهر و شخص ها، چه بهانسان یت وجودی و یصورت
فرد

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی هشتم، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ، ♦ ۱۵۸

در پی استیلا ی بر طبیعت است و شاید در کوتاه مدت و از نظر ظاهری، بتواند به این آرزو
دست یابد که تا حد زیادی هم در این زمینه موفق شده است. اما انسان عصر حاضر باید
توجه داشته باشد که طبیعت هوشمند نیز برای بقا و تعادل خویش، از قانون و سنت خلقت و
تمامی کندمیپیروی نیروهایش را بسیج

کرده، با انسان به مقابله برخواهد خاست. طرف براساس ز، که ی ست ن یط زیداران مح
یفلسفه اخلاق یطیمحستیز یهاست و گونهیط زیبه مح یشتریانه، توجه بیگراعتیطب دارند،
علاوه بر آنکه در برخ از ی جهات راه افراط در پ ش گرفتهی اند، خداوند را از رفتار
انسان کنار زده موفق نبودن ین علت اصلیانند و هم

یهادهیا متعادل آنان است. این در حالی است که مکتب اخلاقی مبتنی بر د ن اسلام، از ی
ویژه د ن و بهی

ظرفیت بالایی برای کاهش بحران و کاهش تخریب محیط زیست برخوردار است.

ست در اسلامیط زیمح ینظام اخلاق

یکه همه اد یتیا همبا توجه به ان به اخلاق و ارزش افت که یدر یتوان به روشن یاند، مداده
یاخلاق یها

یط زیان به محین ادیدر ا ینگاه خاص ست وجود دارد. د یز به عنوان ین اسلام نی ک نظام
هماهنگ، برا ی یازهایهمه ن انسان برنامه دارد و یو اخلاق ی، کلامیفلسف یمبانبراساس
،یعیطبطور به هماهنگ، مرتبط ست، از برنامهیط زیمح یحفظ و ارتقا ییا هم برا ای منسجم و
هماهنگ برخوردار است و برخلاف

مقابل در بداند و خویش خدای آن، عظمت علت به را طبیعت بشر دهنده اجازه می، یان
شرقیاد بیرخ ؤو کلم) 37فصلت: آیه (را طبیعت مظاهر بداند، بلکه روح فاقد موجودی را آن
نه و بیفتند، سجده به آن خداوند و موجوداتی دارای شعور نسبی خداوندند (گوکه تسبیح ،
:است و معرفی کرده)1،جمعه

خداوند است و باید در رفتار خود با محیط زیست و استفاده از منابع طبیعی و زیست محیطی اصول امانتداری را رعایت نموده، با آنچه به عنوان امانت به او سپرده شده است رفتاری حکیمانه و امینانه داشته باشد. آیه شر «فه ی آتوهم من مال الله و حدید: (فُؤا» و 5) نساء ﴿أَنْفِ الْوَحْشِ﴾ ﴿لَكُمْ عِلْمٌ﴾ ﴿تَخْلَفُ﴾ ﴿سُوءِ﴾ ﴿يَه﴾ ﴿ف...»

ن مطلب است. یگواه بر ا 7)

داف نظاماه

در نظام اخلاقی اسلام، هدف نهایی رساندن انسان به جایگاه منبع عبودیت خداوند است (ذاریات: 65). این نظام هماهنگ با سایر خرده نظامها، با داشتن مبانی متقن برگرفته از آموزه های دینی، به گونهای رفتار انسان را جهت میدهد که از طریق رسیدن به اهداف واسطه های بتواند به این هدف نهایی برسد. برخی از این اهداف عبارت است از

حفظ محیط زیست: در نظام اخلاقی اسلام، با توجه به جایگاه طبیعت و مواهب طبیعی، حفظ این مواهب یکی از اهداف اساسی است و از کسانی که به تخریب محیط زیست می پردازند به عنوان فسادکنندگان در روی زمین یاد شده است (بقره: 205)

ارتقای محیط زیست: در این نظام، تنها به حفظ محیط زیست بسنده نشده، بلکه سفارشهای فراوانی به آباد ساختن زمین شده است و راههای تشویقی نیز برای تحقق این هدف در نظر گرفته شده که از جمله، میتوان به احیای زمینهای موات اشاره کرد که برای آباد کننده مالکیت آن را در نظر گرفته است (حر عاملی، 25ق، ج 1409، باب اول از کتاب احیای موات).

عدالت درون نسلی و بین نسلی: در نظام اخلاقی انسان، مواهب طبیعی برای رفاه همه انسانها قرار داده شده و هدف از خلقت این مواهب آن است که بستر مناسبی برای انسان فراهم کند تا بتواند به سویی هدف نهایی طی مسیر کند. بر این اساس افرادی که با تکاثر و استفاده ناروا از این نعمت ها، دیگران را محروم کنند برخلاف این اصل رفتار می (20؛ لقمان: 29) کنند (بقره

بط زیحفظ مح یکاره راه ست در نظام اخلاق اسلام ی

ینظام اخلاق اسلام منفک از سایر ابعاد اسلام نی ست و همراه و هماهنگ با نظام و

است (پرم، یرواقعیز باطل و غیصورت، آن چ 46، ص 1382، به نقل از: آلدولنوپولد، 262.م، ص 1949 واتسون «گراعتیطب» «سندگان مکتب یاز نو یکی» 1979) ، اصل مورد توجه کانت را مبنی که پیرای احترام به انسان ضروری است، با استفاده از اصل ی، به ح «واکنش متقابل» وانات رده بالا و باهوش تعمیم داده است. گودپاستری (با طرح 1978) نکه تعهدات انسان نسبت به سافته است، یوانات گسترش یرحی ینت چه گرفت هر موجود یدر عالم هست ی جدای از زنده بودن، دارا د از سویی است که با یحقوق ی

ت شود. یعاگران رید هانت ی (1980) ن موضوع را به همه موجودات گسترش داد و گفت: تمام ی موجودات هست ، اعم از زنده و مرده، با روح و بدون روح، دارا یحقوق ذات ی هستند (پرم، 1382). معمولاً بوم 49 - 46 ص یشناسان افراط ، که هرگونه تصرف در طب ن یچند یکنند، دارا یعت را منع می هستند. ینشیب

جمع بندی و نقد مکاتب اخلاق یطیست محیز ی

یا «گرانسان» بر مکتب یاشکال اساس ن است که با محور قرار دادن انسان و اصالت نفع او، چه به صورت ی نفع شخص و چه در قالب اجتماع، تسلط انسان بر طب مت رفاه یست را به ق یط زیب محیعت و تخری ز کرده و نقش یشتر انسان تجویب یناد یریگمین تصمی اخلاق را در ا ده گرفته است، در حال که ی ویلسون «گوید: نیز می سرشت انسانی دارای دو چهره منفعت طلبانه و نوع دوستانه است. این در حالی است که تحلیلهای اقتصادی منحصراً بر جنبه های منفعت طلبانه تأکید Wilson, میکند (975. 2000)

ن تیگر ایمشکل د فکر انهدام بنیادهای مبتنی بر توجه به رابطه انسان با خداست که تقریباً در همه این مکتبها نادیده گرفته شده است. در حقیقت، انسان با قطع رابطه خویش با خدا و خالق هستی، روابط هماهنگ خود با سایر مخلوقات وکل عالم وجود را نیز با مشکل مواجه کرده ، است. انسان با این نگرش

هوشمند: یعت موجودی. طب2 یاله ینیبدر جهان ، جهان طبیعت موجودی هوشمند و دارای حیات بوده و قوانینی بر آن حاکم است که در صورت تحط انسان از آن ی ها، زمینه هلاکت او را فراهم میآورد. علامه طباطبائی یفرمایم ین هوشمندیف ایدرتوص د: انسان در مسیر زندگیش و در سیر به سوی سرمنزله

سعادت، با سایر اجزای عالم ارتباط کامل دارد و در صورت ی که حرکاتش سازگار با آن موجودات باشد آنها نیز سازگار با او خواهند بود و برکات آسمان به سویش سرازیر خواهد شد، و در صورت ناسازگار ، ی یرفتار ناسازگار با او داشته، در نابود ساختن او سعی خواهد کرد، مگر اینکه دست از فساد و گناه بردارد (طباطبائی، بی)197. - 195تا، ص ی. **طب3 عت امانت در دست انسان:** همانگونه که در معرف ان شد، او امانتیانسان ب ی دار خداوند است. بر ین اساس، طبیعت و مواهب آن یز از سوی خداوند به صورت امانت در اختیار انسا ی قرار داده شده است و انسان نم ین امانت تصرفیتواند در ای کند که مخالف رضایت صاحب امانت باشد. در مکتب اسلام، مالک حقیقی همه موجودات خداوند است و این مالکیت را بنا به مصالحی در اختیار انسان قرار داده است. اما ین در اختیار گذاشتن بهطور مطلق و رها نیست، بلکه انسان امانت دار

سوره نساء

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی هشتم، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ، ۱۶۲

سپرده شده - است یعنی زمین و مظاهر آن - بپردازند و آن را از هرگونه گزند و تباهی

حفظ کند: ﴿وَلَهُ الْفَلَاحُ وَالْجَلَالُ﴾
ضِ الْأَرْضِ مَ أَنْشَأَكُمْ
رَكُمَ مَّ تَعِ اسْ
﴿ (۱) 61. هود﴾

ن بر ید دیدربارة تأک یات فراوانیب) روا نظافت (اعم از شخص ی، منزل و محی ط) وارد شده و حت ی نظافت از اصول و نشانه یا یها مان ذکر گردیده است. علاوه بر این، خداوند عبادات خود را ن ز با نظافت ی یقر ن ساخته است (مجلسن یهمچن). 2ص 78، و ج زندگی بدون «آمده است»: 364ص 63ق، ج 1403 ی در روایتی از امام صادق داشتن سه چیز بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا ، و زمین حاصل .(234 ص 75 ج همان،) «خیز

روشن است که موارد مزبور از مصادیق بارز محیط زیست سالم و در نتیجه ، داشتن زندگی

ی، اقتصادیهای اعتقاد مانند آن، پی رساندن انسان به قله سعادت و بندگ یدن به ابرس یخدا است. برا ی ن هدف، همه زم یهانی لازم، اعم از عقل و فطرت - به عنوان رسول باطن یدر کنار پ ی امبران به همراه کتاب راهنما را - یزندگ ی یدر اخت ار او گذاشته است. در ا ن نظام، ی هرگاه آدمیان به این تعالیم گوش جان سپرده عمل کنند و بدان ، راه و رسم بندگی و خلیفهاللهی را بیمایند و با امانتی که خداوند در اختیارشان قرار داده براساس ،است

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ۱۵۹

الف. انسان مخلوق خداوند و تحت اشراف اوست و به تعب یر دی گر، خداوند خالق،

رب و مح ط بر

ی انسان است)

(:47. انفال

و. امانت30ن (بقره: یب. انسان جانش دار خداوند (احزاب:) است72)

ج. انسان از سوی خداوند تکریم شده و از کرامت ذات ی بر خوردار است

(اسراء:)70. د. انسان از وجدان اخلاقی

برخوردار است (الشمس:)-9. 8

عت:یگاه طیبو. جا تم یز نگاهیت نیاسلام به طب ینظام اخلاق عادل دارد؛ نه راه افراط پ و آن را موده ی مسجود انسان میداند و نه به آن ب یتوجهی کرده و آن را موجود یل یطف ی و در خدمت انسان دانسته است. اسلام طبیعت را به مثابه آیات الهی و نشانههایی برای شناخت خالق هستی معرفی می یکنند و برا آن ملکوت قایل است (یونس ن اساس، ی). بر 75: انعام ؛ 5: جاثیه ؛ 44: عنکبوت ؛ 9: سبأ ؛ 53: فصلت ؛ 101:

یم توان صفات ذیل را برا عت ذکر کرد:یطب ی

اتی. طبیعت ح1 بخش به زندگی بشر: نقش طبیعت و منابع ز یتیمحستی در حیات و بقای انسان قابل انکار نیست. جزء جزء عناصر طبیعت از نعمت یها الهی است که خداوند به انسان ارزانی داشته تا بتواند فاده از آنها است ها، راه کمال و سعادت جاوید را طی کند و به کمال وجودی خویش برسد. قرآن در این «فرماید: زمینه می خداوند همان کسی است که دریا را مسخر شما گردانید تا کشتی در آن به حرکت درآید و بتوانید از فضل خدا بهره ببرید و شاید «شکر نعمتهای او را بجا آورید (:14. نحل ؛ 12: جاثیه

ق1407،(نوري، « شود یاوهی که درخت م یکس»اند: ز فرمودهیو بکار د خداوند به اندازه
ثمر آن به او اجر م)4.(همان، ح « دهدی

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ❖ ۱۶۱

رهنمودهای ارائه شده از جانب دین عمل کنند، مشکلات فراوان زیستمحیطی که اکنون با آن
مواجهیم هاهر گاه انسان ،مثلاً ؛بنددمرخت بر حقوق یکدیگر را رعایت کنند در بهره و
برداری از مواهب طبیعت دراه اعتدال ر پیش گرفته و دست از زیادهطلبی، حرص، اسراف
و اتلاف بردارند، همین دنیای خود را
بهشت می همچون یابند. با وجود این علاوه ب ، ر اینکه جهتگیری ادیان الهی رساندن انسان
به نقط اوج ؤ کمال و انسانیت است ، برای پرهیز از غیر واقعگرایی، راهکارهایی در متن
دین دیده شده تا جوامع در هر سطحی از ایمان به خداوند و عمل به فرامین و رهنمودهای
دینی ، باشندکه بتوانند محیطی سالم داشته تجاوز انسانو از باشند های متخلف جلوگیری
کنند

یدر اتعالیم الهی ن زمینه، دو دسته اند: برخی از این تعالیم به منظور حفظ حداقلهای لازم، به
عنوان تکالیف الزامی تشریع شده و حتی سازوکارهایی نیز برای
ضمانت اجرای ده است. گردید بینی پیشانها
ؤدست دیگر با عنوان رهنمودهای اخلاقی و به منظور حرکت به سوی جامع ؤ
مطلوب خداوند طراحی ، از آموزه یز بعضیگر نیاز جهت د .ستا دهش ین وظییها
برای تع فه فردی بوده و بعض ز با نگاه کلان، ین ی تعیین کنندۀ وظایف اجتماع
است. ی

یفرد یهاک. آموزهی

یف الزامیالف. تکال یالزام یهاآموزه اگرچه در حوزه اخلاق مصطلح قرار نم چون یرند، ول :
یگی

یهاحداقل لازم را درباره مح ین میست بیط زی کنند، به آنها اشاره شده است.

در اینجا، از یفقط

فهرست

شود:ارائه میآنها

- ؛)279و 272بقره: (اجتناب از ظلم

با
استنشاط.

به حفظ راهیات فراوانیج) در روا ر اماکن عموم یها و ساها، آب ی توجه داده شده و از ،
هرگونه یها نهن ثروتیرساندن به ابیآس شده
است و از کسان د شده است؛ یکنند، تمجین راه
تلاش میکه در ا ی

هر کس از راه مسلمانان، چیزی را که موجب ، «براساس از جمله، روایت پیامبر اکرم
رنجش رهگذران ،است برطرف کند خداوند اجر خواند آیه از قرآن برا 400 ن کندثبت می
یش که هر طرف آن ده حسنه .)385ص ،3، ح 19باب 12،ج ق، 1407 طبرسی،
ینور(» دارد

هر گاه کلوی را در راه مندیدند از مرکب پیاده ﷺ امام سجاد سببیه همین
و آن از سر نددمی

(4).همان، ح داشتندراه

برمی

از سوي دیگر، کسان یکه مس ی ر مردم را آلوده کرده جاد یدر آن ا یا مانعی کنند
سرزنش شده رسول اند.

❖گرامی اسلام

داینفرمی:

سه گروهند که در اثر کار خود ، از سوي خداوند (الف): اندشدهلغت . کسانی که اماکن»
عمومی، سایه ها بان و محل پیاده شدن مسافران را آلوده کنند.

((ب) . کسانی که آب عمومی .)ج(ند. ترا غصب ک)ب نوبتآ

کسانی که سد معبر کرده ، مانع عبور عابران شوند)،325. ص 1ج ق،1409، ی(حر عامل

یاز قضا ❖ از قول پدرانشان نقل م امیر اکرمیپ»کند: ی ﷺ امام صادقیگریت دیدر روا ،
حاجت در کنار (همان.)» کردند یوه نهیر درخت میا زی،

نهر آب و یدنچاه آب آشام

یادیات زید) در روا ، مسلمانان به درخت تشویق شده بییهاتیر فعالی، زراعت و سایکار اند که
❖ به ینحو در طراوت و سرسبز یمح ی ط مؤثرند؛ از جمله، در روا امبر اکرمیاز پ یتی
مسلمانی «آمده است: که نهالی بکار د یا زراعتی به استفاده کن یوانیا حیانشان، پرنده ،آن
عمل آرد و از ثواب شعمل د، در نام صدقه نوشته می ن)3.ح ، 13 460ج

به توجه بر مبتنی بنیادهای انهدام گراطبیعتو محور انسان اخلاقی مکاتب اساسی مشکلات از یکی هماهنگ روابط هستی، خالق خدای با خویش رابطه قطع با انسان حقیقت، در. خداست با انسان رابطه. است کرده مواجه مشکل با نیز را وجود عالم وکل مخلوقات سایر با خود در مقابل، نظام اخلاق زیست محیط تخریب و کاهش بحران کاهش برای بالایی ظرفیت اسلام از ی

تا به دارد اختیار در آنچه به است نسبت انسان نگرش در ن نظام تغییر یا یاساس هدف. است برخورداری است دارامانت او برسد که عمیق ادراک و فهم این و زیست طبیعی و منابع و امکانها را که محیطی براساس آن حقیقی مالک کند که استفاده توانمی جایی در فقط شده، داده قرار اختیارش در مصالحی

در باید را محیطی زیست منابع از استفاده انسانی و غیر، انسانی اجتماعی فردی، ابعاد همه و دهمی اجازه. شودمی آن تخریب به منجر که باشد رفتارهایی داشته طبیعت با ندارد حق در نتیجه، بگیرد نظر پدر آن نظام، علاوه بر اهتمام به تصحیح اعتقادات انسان و تقویت ای مان او، به گونه ای طور به که یو خودکار اعیطب ن مهم را انجام دهد، رهنمودهای اخلاق پدر جهت ترب یفراوان ی ت انسان وارد شده تنها نه، آنیاست که در سا دست خود را به تخریب گران را به ید، بلکه خود و دیالایست نمیط زیب محی کند. یب میترغ سطح آن یارتقا

و قناعت، و تعادل و رومیانه رعایت تبذیر، و اسراف از دوری مانند قرآن در مطرح اصول رعایت. دهمی قرار انسانی و منطقی مسیر در را زیست محیط از حفاظت و برداری بهره زمین، در فساد از نهی

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ۱۶۳

مسلمانان را به درخت در یست، حتیط زیمد یساز و آباد ۱۱ امیر اکرمی، پیگریت دیدر روا یکار

هرگاه نهال خرما»اند: ق کردهیامت، تشویق بیهنگام برپا برای یی کاشتن در دستتان بود و قیامت برپا شد، هاگر قادر ب کاشت آن تا وقوع قیامت بودید، آن. 5) همان، ح « را بکارید

ین ز زراعت و کشاورز یترا از محبوب ی ن اعمال دانسته ۳۱ امام صادق و فرموده ر یامبران غیب یتمام»اند:

اجتناب از ضرر - یرسان و اتلاف منابع عموم حر عاملی، (ی از کتاب احیاء، 12 باب 25 ج ق، 1409

؛)3 و 1 الموات، ح

(:اجتناب از اسراف ؛)31؛ اسراف: 141 انعام -

- بقره: (نیزم یاز فساد رو ینه205).

ی(اخلاق یقینشو یب. رهنمودها ن رهنمودها ترب یا یریگجهت یت انسان است، خود او.):

را به ین روشیچناش وادارد و یاز محل زندگ یدارنگه در عمل هم موفقتر بوده است. به هم ات ین سبب، آی ینا یدایات زیو روان نگرش وجود دارد که به بعض از آن ی ها، از باب نمونه اشاره م شود: ی یشده که او خل یدآوریات، به انسان یا یدر برخ الف) فه خداوند بر رو ن و ین است و زم یزم ی

یطیمحسنتیمواهب ز آن به امانت دراخت قرار گرفته و ار او ی از او خواسته شده به آبادی امانتی که در به او

سنة ثانیة

سال چهارم، شماره دوم، پیاپی هشتم، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ۱۶۴

ناگفته نماند که گرچه امر به معروف و نهی از منکر از واجبات محسوب م ق ینشو یشود، ولی

ن واجب و بهیبه انجام ا یان را م یسازویژه فرهنگ توان از موارد اخلاقی به شمار آورد.

علاوه بر یان، در برخ از واجبات، که ضمانت اجرا آنها در یحکومت یی وجود ندارد و انجامشان بستگ به ی آنها ق به انجامیتوان تشویانان دارد، م یدرون یهانهیمان افراد و زمیا را از مسائل اخلاق دانست، ی هرچند فقه هم از جنبه د آنها گر دری وارد شده است

یریگجهت

جهان و عالم به طبیعی ماورای رویکرد و مذهبی اعتقادات ینا نف محوریانسان بر مبتنی نظام اخلاقی گیرچشم یهاپیشرفت و تحولات با انسان داده است. قرار انسان مطلق حاکمیت عت را تحتیطب هستی، و بیند نمی اجتماعی و فردی امور در او دخالت و خدا مشیت و اراده حضور به نیازی طبیعی، علوم در

داندمی او زندگی طراح و بشری امور غایت و ارزش منشأ تنها را طبیعی نظام در مقابل،.

نظام اخلاقی ی یل آنکه میز به دلیرا نعتیطب خواسته است مشکل را از همان زاویه حل

کند، راه به جا نبرده و دچار یی ط شده است. یافارط و تفر

است. در ارتباط با مسئله مح زیست نیط زی خداوند متعال به احکام فرد اکتفا نکرده و برای بیشترین بین هدف تضمینکه تحقق ایا ی داشته باشد در قالب احکام اجتماع طور به توانیان، مین میاند. در ارائه کرده بیکارهاز راهین ی روشن، به نهاد امر به « اشاره کرد.» از منکر یمعروف و نه

امر به معروف و نه از منکر ی از اهداف اجتماع یاریکه بس شودمیشارع استنباط تبیاناز لازم است ی یاز طر،اول فلهدر و ق خود مردم صورت گیرد و ضمانت اجرا امر «س نهاد یتأس ز. خودشان باشدینآنها ی

حسبه»ا نهاد ی، و «از منکر بیه معروف و نه و قرار دادن آن در کنار نماز و روزه و» به عنوان از فروع یکی ،نید شاهد بر اهتمام مکتب بر ا ای ین فر ند است. در قرآن باره این در یادیات زیآ ، وجود دارد و روا ات ی ین ز نسبت به آن فراوان سخن گفته اند ینهادنه شدن فرهنگ امر به معروف و نه یاز منکر بر تمام مسائل و از جمله،

حفظ مح ریست تأثیط زی دارد؛ زیرا یادیز عموم مردم خود را در آن سه م ی خواهند دانست و آن پیدا انجام بیرا یفراوان قزیانگ

خواهند کرد بیر چگونگ ینظارت عموم یو نوع استفاده از منابع و حفظ مح ط فراهم ی .خواهند آورد

محیط زیست و نظام اخلاقی آن در اسلام ❖ ۱۶۵

منابع

البلاغه^{نهج} فرهنگی. و علمی تهران، ،بدیشه دجعفریس ، ترجمه،1376

بارو، کریستقرجی، ، 1380 اصول و روشهای مدیریت محیط زیست، ترجمه مهرداد اندرودی، تهران، کنگره. بنسون، جان، الف، 1382 اخلاق زیست محیطی، ترجمه محمدمهدي رستمیشاهرودي، تهران، سازمان حفاظت از محیطزیست. ب، 1382 — ، اخلاق زیستمحیطی مقدمات ومقالات، ترجمه عبدالحسین وهابزاده، مشهد، جهاد دانشگاهی. 1382،جیمز، ری گیل، مک و یوما راجرز، پرمن طبیعی منابع و زیستمحیط اقتصاد نی. تهران، ارباب، حمیدرضا ، ترجمه و ترنر، آر. ك باتمن، دی. پیرس، ای، 1374، اقتصاد محیطزیست، سیاوش دهقانیان و .فردوسدانشگاه ، مشهد، دیگران

، عبدالله، آملی، جواد ی زیستو محیط اسلام اسراء. ، قم،1386

، ق،1409،حسن، محمدبن عاملی، حر الشیعهوسائل بت.(ع)بالبال مؤسسه قم

داشت، یاطیس، که شغل خیاز ادر)3.ح ،

461(همان، ص « کشاورز بودند

ی) نهاد ه نه ساختن فرهنگ آ ی در روا یله خودنگریو و خروج از پ ینگرندهی ات، فراوان

به چشم که انسان یاتیخورد. روایم ها را

به عمران و آباد یق به باق ی؛ تشو

(61هـود:) کند یق مین تشویزم ی

یو به فکر آ شتن ارثگذا نده فرزندان بودن ی؛ و تشو)،66 ص 5ج کلینی، (ق به وقف و

صدقات جار هی ل هستند. بهین قبیاز ا)294ص

13،حر عاملی، ج (ط ینده محیر نسبت به آیتدب

ین فرهنگی، چنیعیطور طب

یست را نیز ز به همراه دارد و بر خلاف اتهام از بوم یاست که برخ ی شناسان به

دین زنند و یمداران م گویند: دینمی داران با

موقت ا، در صدد آبادانیدن یانگار ستند!یان ن ی

یاجتماع یهادو. آموزه

یاست اجتماع ین اسلام مکتبید ، و بخش قابل توجه یم آن نیاز تعال ی ز با نگاه کلان و قرار

داشتن فرد در یاجتماع تشرع شده است. اصولاً یترممه ن فلسفه دولت اسلام امبر اسلام

ن یخود در اول فرصت اقدام به تشکیل دولت کردند، احکام اجتماع ی اسلام ینکه پیو ا ی

دادگر، حسن دیرباز، عسگر و نگاهى به اسلام و توسعه پایدار، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش، 1380

و اندیشه معاصر . سعدالدین، محمدمنیر، محیط «تأبی زیست و

مسؤولیت انسان ، « فرهنگ جهاد، 4. ش

سن، آمارتیا، 1377 اخلاق و اقتصاد، ترجمه حسن فشارکی، تهران، شیرازه

شوماخر، ای. اف، 1372، کوچک زیبایست ترجمه ، علی رامین، تهران، سروش

پور، مریم، صانع فلسفه اخلاق و دین، تهران، آفتاب توسعه، 1382 ،

صدر المتألهین، م1981، الحکمة المتعالیه ، چ دوم، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی

طباطبائی، سیدمحمدحسین، بی تا، القرآن تفسیر فی المیزان العلمیه. الحوزه فی المدرسین جماعه منشورات

، قم، دیفرد، سعیدفرهان و یوسف محمدی ، «و قرآن متعارف اقتصاد نگاه از زیستمحیط اخلاقی مبانی»،

، 1388، قبسات 179-208 ، ص، 53، ش ، 1384 — ، اسلام در داریا توسعه با یعیطب منابع از

بیرداربهره یسازگار مدرس. تیترب دانشگاه ، تهران، یدکتر نامهپایان ، فیض کاشانی، ملامحسن، ، 1356

یصاف ریتفس ، چ دوم، قم، الهاد. ی

ق، 1397ن، یالد، حسامیمتقی هند کنز العمال ی، ب روت، مکتبه التراث الاسلام. ی

، 1403، محمدباقر، مجلسی، بحار الانوار الوفاء. مؤسسه ، چ دوم، بیروت

محقق داماد، مصطفی و دیگران، ماهیت و دیدگاه»، 1386 های اخلاق زیستمحیطی با تأکید بر دیدگاه

اسلامی، اخلاق در علوم و

فناوری 72 - 59 ص 2، 1 ش

یشهر یر یمحمد ق، 1416محمد، زانیم الحکمة ، قم، دارالحديث،

مطهری، مرتضی، 1366، البلاغهدر نهج یریس ، چ چهارم، قم، صدرا

، ن، یسیدحسن نصر، مقدس علم به ازیں طه. قم، یانداریم حسن، 1379

نوری طبرسی، میرزاحسین، ق، 1320 مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آلالبیت لاحیاءالتراث

اف، جان هات، دین و علم طه. کتاب قم، نجفی، بتول ، ترجمه، 1382

، یوسفی، 1379، و دیگران، احمدعلی اسلامی اقتصاد ساختار و ماهیت معاصر. اندیشه و دانش فرهنگی مؤسسه تهران

Sara Bruhn - Tysk, Mats Eklund, 2002, "Environmental impact assesment - A tool for sustainable development", *Environmental Impact Assesment Review*" V 22, P. 129-144.

Wilson, james Q, 2000, "Two Cheers for capitalism", *The Public Interst*, No.139, P. 72-87.